

ANTİK YERLEŞİMLERİN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: GÖBEKLİTEPE ÖRNEĞİ

Evaluation of Ancient Settlements in Terms of Intangible Cultural Heritage: The Case of Göbeklitepe

Dr. Öğretim Üyesi Ali Rıza MANCI
Harran Üniversitesi
armanci@harran.edu.tr
0000-0003-4618-5891

Öz

Son yıllarda somut olmayan kültürel miras çalışmaları artan oranda hız kazanmıştır. Özellikle arkeolojik varlıkların fiziksel yönünün çokça bilinmesine karşın, ne anlam ifade ettikleri hakkında çok az sayıda araştırmaya rastlanılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Göbeklitepe arkeolojik alanını somut olmayan kültürel miras açısından değerlendirmektir. Bu bağlamda, ilgili alan yazın taraması yapılmıştır. Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalar göz önüne alınarak belirli bulgulara ulaşılmıştır. Nitekim Göbeklitepe salt taş unsurlardan meydana gelmemektedir. Alanın bizlere aktardığı kimi soyut düşünceler dikkate alındığında, henüz yerleşik düzene geçmemiş insanların inançları uğruna hareket ettikleri ve olağanüstü sanatsal eserler vücuda getirebildikleri düşünülmektedir. Bununla birlikte, bulgular değerlendirildiğinde karşımıza çıkan sonuç, belirli bir arkeolojik alanın somut ve somut olmayan kültürel miras özelliklerinin birlikte ortaya konması, alanın sürdürülebilirliğine katkı sağlayacağı yönündedir. Ayrıca Göbeklitepe ve benzeri arkeolojik turizm alanlarını somut olmayan yönleriyle deneyimlemek akılda kalıcılığı arttıracaktır. Bu bağlamda, Göbeklitepe'yi ziyaret edenlere yaratıcı turizm deneyimleri kazandırıldığında, bölge ekonomisi, kültürü, sosyal yaşamı derinden etkilenebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arkeolojik Alan, Göbeklitepe, Kültürel Miras, Turizm.

Abstract

Intangible cultural heritage studies have gained momentum in recent years. Although the physical aspects of archaeological assets are widely known, there are very few studies about what they mean. The aim of this study is to evaluate the Göbeklitepe archaeological site in terms of intangible cultural heritage. In this context, the related literature was reviewed. Certain findings have been achieved, especially considering the studies conducted in recent years. As a matter of fact, Göbeklitepe does not consist of only stone elements. Considering some of the intangible thoughts the field conveys to us, it is the reality that people who have not yet settled down act for their beliefs and can create extraordinary artistic works. However, when the findings are evaluated, the conclusion we come across is that revealing the tangible and intangible cultural heritage characteristics of an archaeological site together will contribute to the sustainability of the area. In addition, experiencing Göbeklitepe and similar archaeological tourism areas with their intangible aspects will increase the permanence of the mind. When the visitors of Göbeklitepe are provided with creative tourism experiences, the economy, culture and social life of the region can be deeply affected.

Keywords: Archaeological site, cultural heritage, Göbeklitepe, tourism.

Giriş

Öteden beri kültürel miras kavramının içeriği tartışılmaktadır. Bu nedenle birçok tanım yapılmış gereği duyulmuştur. Tanımlar zaman içerisinde değişime uğramıştır. Kültürel miras “geçmişten devralınan ve geleceğe aktarılmak istenen, somut varlığı bulunan insanlar eliyle yaratılmış çeşitli eser ve toplumun bütün değerleridir” (Enginli vd., 2020). Taşınır, taşınmaz ve sualtı varlıklardan oluşan kültürel miras, genel olarak somut ve somut olmayan şeklinde de sınıflandırılmıştır.

En son Faro Sözleşmesinde,

“İnsanların, sürekli değişen değerlerinin, inançlarının, bilgi ve geleneklerinin bir yansıması ve ifadesi olarak, mülkiyetten bağımsız bir şekilde kendileri ile özdeşleştirdikleri geçmişten kalmış olan bir grup kaynaktır ve zaman içerisinde insanlar ve yerler arasındaki etkileşimin sonucu olarak oluşmuş ortamın tüm yönlerini içerir” denmektedir (Eryazıcıoğlu ve Cengiz, 2018).

Son yıllarda somut olmayan kültürel miras alanında çalışmalar hız kazanmıştır. Özellikle Somut Olmayan Kültürel Miras sözleşmesinin kabul edilmesinin ardından ilgi hayli artmış değişik bakış açıları içeren birçok araştırma yapılmıştır (Değirmenci ve Kaya, 2020; Saral ve Tuna, 2020; Eraslan, 2020; Akyıldız ve Olgun, 2020). Arkeoloji, güzel sanatlar, mimarlık, turizm, halkbilimi vb. alanlarında disiplinler arası önemli çalışmalara rastlanılmaktadır (Değirmenci ve Kaya, 2020; Özdöl, 2011; Oktay ve Binan, 2017).

Göbeklitepe ve benzeri arkeolojik sitelerin somut olmayan kültürel miras bağlamında değerlendirilmesi çalışmaları kısıtlı sayıdadır. Halbuki somut kültürel miras unsurlarının somut olmayan kültürel miras unsurlarıyla birlikte bütüncül olarak değerlendirilmesinin lazım geldiği belirtilmektedir (Basat, 2013).

Birçok ülkenin UNESCO'nun 2003 yılında 32. Genel Kurulda kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi anlaşmasına taraf olması, anlaşmayı kültürel ve siyasi bağlamda önemsemeyi gerekli kılmaktadır (Oğuz, 2007). Mezkûr sözleşme yapı odaklı değildir. Kültürel mirasın anlatımını, temsilini ve bilgisini içermektedir. Bu ihtiyaçtan yola çıkılarak mevcut çalışma hazırlanmıştır. Aksi durumda üzerinde değerlendirme yapılmamış olacaktır. Dolayısıyla önemli sayılan ilgili yerin somut olmayan kültürel miras değerleri eksik kalacak ve farkındalık yaratılmamış olacaktır.

Toplumdan topluma değişiklik gösterebilen somut olmayan kültürel miras inançları da bünyesinde toplamıştır. Buna bağlı olarak, arkeolojik siteler belirli inanca dayalı olarak oluşturulmuş mekânsal alanlardır. Buna dayanarak, arkeolojik sitelerin simgesel anlatımları somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda sayısız simgesel unsurlarla donatılmış olan Göbeklitepe içerisinde barındırdığı somut olmayan kültürel miras yönünden epey zengin bir arkeolojik alandır.

Buna bağlı olarak, ilgili yerin somut ve somut olmayan kültürel mirasının birlikte korunması sürdürülebilirlik bağlamında önemlidir. Diğer bir ifade ile, somut olmayan miras değerleri somut miras değerleri kadar etkilidir. Kültürel değerlerin yok sayıldığı bir ortamda sadece fiziksel unsurların varlığının korunmasının bir anlamı olmayacaktır. “Somut olmayan kültürel mirasın mekanla ilişkisi bakımından özgün niteliğini

ön plana çıkarmak'' sürdürülebilirliğini ve korunmasını sağlayacaktır (Akyıldız ve Olğun, 2020).

Bu çalışmanın amacı, Göbeklitepe ve benzeri yerleşmelerin hem somut hem de SOKÜM (Somut Olmayan Kültürel Miras) esasları çerçevesinde değerlendirilmesidir. Ayrıca Göbeklitepe arkeolojik alanın ne anlam ifade ettiği hususundaki yorumlar muhtelifdir. Dolayısıyla bir bilgi kirliliğinden bahsedilebilir. Keza birçok araştırmada göze çarpan husus alana ait bilgilerin parçalı bir biçimde dillendirilmesidir. Bu çalışmada ise somut olmayan kültürel miras değerleri derli toplu şeklinde birleştirilerek gözler önüne serilmiştir.

Muhtelif UNESCO sözleşmeleriyle anıtsal mekanlar da miras kavramı içerisinde değerlendirmeye alınmıştır. Aynı zamanda durağan olan somut kültürel miras anıtları dinamik yapıda olan somut olmayan kültürel mirası ile birlikte şekil almakta ve bütünlük arz etmektedir (Akyıldız ve Olğun, 2020). Bu bağlamda, Göbeklitepe'nin inşa edilmesinde somut olmayan kültürel mirasın etkisini değerlendirmek gerekmektedir. Dolayısıyla ziyaretçilerin, politika yürütücülerinin, yerel sakinlerin Göbeklitepe'nin sadece taştan yapılmış bir yer olmadığını farkına varmasına katkıda bulunmuş olacaktır.

Literatür Taraması

Alan yazında çeşitli kültürel miras alanlarının farklı yönlerini ele alan çalışmalar göze çarpmaktadır (Akpınar, 2007; Aşılıoğlu ve Memlük, 2010; Şahin, 2013; Çağlar ve Doğan, 2018). Bunun yanı sıra, Göbeklitepe özelinde konuya yaklaşan araştırmaların varlığından söz edilebilir. Bu bölümde Göbeklitepe'nin farklı yönlerini değerlendiren kimi çalışmalar irdelenmiştir. Çalışmalar incelendiğinde, disiplinler arası bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Hatta Verit ve Verit, (2020), ürolojik açıdan, ilk tapınak insanların dünyalarındaki cinsellik tasvirlerinin ve algılarının önemini ve gizemini korumakta olduğunu ve antik tapınaklarda cinsellik ve ibadetin ayrılmaz ikili olduğunu vurgulamışlardır. Karapınar ve Barakazı (2017) çalışmalarında, kültürel mirasın sürdürülebilirliğinin önemini Göbeklitepe özelinde SWOT analizi ile değerlendirmişlerdir. Onlara göre, benzersizliği ve biricik olması ve turistler nezdinde nadide bir yer işgal etmesi güçlü yönlerini oluşturmaktadır.

Göbeklitepe'nin teolojik arka planını ortaya çıkarmaya çalışan Özalp, (2016), Neolitik dönem insanının inanç temelli kutsal alanlar inşa ettiklerinden dolayı ilkel bir toplum olamayacaklarını tartışmıştır. Aynı doğrultuda, diğer bir araştırmada *"arkaik insanların dinden ve inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini, aksine bir inanca sahip olduklarını, inançlarını yaşamak için tapınak inşa ettiklerini ve zengin bir dinî sembol kullandıklarını"* özellikle belirtilmiştir (Kurt ve Göler, 2017). Benzer bir sonuca ulaşan Bengisu (2020), Göbeklitepe sakinlerinin ilkel bir yaşam sürmediklerinin aksine hiyerarşik bir düzen içerisinde mimarlık, mühendislik, sanat ve organizasyon yeteneklerine sahip olduklarının buluntulardan anlaşılabilirliğini öne sürmüştür.

Göbeklitepe'nin dinsel yönünün altını çizen Özalp (2016), özellikle kullanılan sembollerin bir anlamı olduğunu belirtmiştir. Ona göre, semboller kültürü ve inancı taşımaktadırlar. Dolayısıyla, Göbeklitepe'de resmedilen sembollerden olan T şeklindeki iki büyük anıt tanrı ya da tanrıları ifade etmektedir. Bununla birlikte, diğer

T anıtları insan figürünü sembolize etmektedir. Çeşitli hayvan tasvirleri ise, mantıklı bir silsile özelliğinde olduğu fakat kesin olarak belli bir yorumun yapılamayacağı vurgulanmaktadır.

UNESCO Dünya Miras Listesine (DML) alınmasından sonra bilinirliğinin arttığı ve bu sebeple destinasyon seçiminde etkili unsurlardan olduğunu savunan Ünal (2020a) çalışmasında, arz edilen turizm faaliyetlerinin, imajının ve bilinirliğinin, ulaştırma, konaklama imkanlarının ve fiyatların turistler tarafından pozitif algılandığı bulgularına ulaşmıştır. Diğer çalışmasında Ünal (2020b), Göbeklitepe örneğinde, yerel halkın ziyaretçiler hakkındaki algılarını tespit etmiş, sonuçta yerel halkın %87 oranında turizm aktivitelerini faydalı buldukları ve ziyaretçiler hakkında olumlu düşündüklerini belirlemiştir.

Göbeklitepe ve Stonhenge için karşılaştırmalı marka imajı üzerine yapılan bir araştırmada, ilgili alanların marka imajlarının, destinasyonlarına sosyal ve iktisadi bakımından faydaları bulunduğunu, Stonehenge'in imajının ön plana çıktığını, bu sebep ile Göbeklitepe karşısında daha güçlü konumda olduğunu, buna karşın, Göbeklitepe'nin yeni araştırmalar ve fırsatlarla birlikte cazibesinin artabileceğini vurgulanmıştır (Yerden, 2020). Dolayısıyla Göbeklitepe'nin fiziksel özelliklerini ön plana çıkaran çalışmalar bulunmakla birlikte, söz konusu alanın somut olmayan kültürel miras yönlerini ortaya koyan bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Bunun için literatürde bir eksiklik tespit edilmiş olup, bu çalışma ile eksikliğin giderilebileceği düşünülmektedir.

Bir arkeolojik sitenin fiziksel görüntüsünden çok içkin anlamının diğer bir anlatımla yaratıcı turizm kapsamında ziyaretçilerde oluşturduğu unutulmaz deneyimin önemli olduğu da belirtilmektedir. Arkeolojik mirasın genellikle somut öğeleri ile anlaşıldığı oysa somut olmayan arkeolojik miras kavramının taşıdığı değer göz ardı edilemeyeceği, hatta kültür turistlerinin üzerinde inanılmaz etkileri olacağı iddia edilmektedir (Ross vd., 2017).

DML'sine dahil edilmek için taşınması gereken ölçütleri, bununla ilgili problemleri araştıran Akyol vd., (2019), bu çeşit miras alanlarının müşterek Koruma Bilgi Sistemi sayesinde veri tabanı oluşturularak gerekli plan, koruma ve yönetiminin sağlanabileceğini önermişlerdir. Bununla birlikte, Dünya Miras listesine dahil edilmesinin Safranbolu'ya yönelik algı ve talebin ne yönde geliştiğini aktaran Kara (2017) yıllar itibariyle iktisadi ve siyasi durumun talebi etkilediğini tespit etmiştir.

Bu çalışma ile literatürde sık rastlanmayan arkeolojik alanların somut olmayan kültürel miras özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle literatüre katkısı olacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Kültürel miras araştırmalarında dikkat çeken bir husus araştırma alanlarının somut özelliklerini ya da fiziksel unsurlarını değerlendirmek şeklindedir. Oysa, 2003 UNESCO somut olmayan kültürel miras sözleşmesinin de vurguladığı gibi, bir arkeolojik alanın görsel unsurları kadar somut olmayan öğeleri önemli sayılmaktadır. Hatta somut olmayan yönlerinin göz ardı edilmesinin ilerleyen dönemlerde kimi doğa olayları sebebiyle aşınmaya uğrayacağı ve unutulmaya yüz tutacağı yönündedir. Bu

bağlamda, araştırmada Göbeklitepe'nin somut olmayan kültürel miras yönü değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada ilk önce ilgili konu hakkında literatür gözden geçirilmiştir. Ayrıca ilgili alanı ziyaret edenlerle kısa görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda, bu çeşit arkeolojik alanları ziyaret edenlerin sergilenen maddi/somut varlıkların/anıtların mükemmelliğini sıklıkla vurguladığı görülmüştür. Önceki çalışmaların çoğunluğunda arkeolojik alanların fiziksel özelliklerinin ön plana çıkarıldığı tespit edilmiş olup, somut olmayan yönlerinin göz ardı edildiği anlaşılmıştır. Bu sebeple, Göbeklitepe özelinde literatürde bir boşluk olduğu gözlenmiştir. Bu boşluğu gidermek amacıyla çalışmaya karar verilmiştir. Bunun yanı sıra, benzer çalışmalarda kullanılan yöntemler incelenmiştir. Literatürde bu çeşit çalışmalarda en çok kullanılan yöntemin konuyla ilgili yerli, yabancı makalelerin, tezlerin, kitapların vb. yazılı materyallerin taranması, derlenmesi ve sınıflandırılması şeklinde olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Böylece çalışmada önceki araştırmaların içerikleri taranarak değerlendirilmiştir. Değerlendirmelere dayanarak da bulgular ve sonuç kısımları yazılmıştır. Dolayısıyla çalışmada ikincil veriler kullanılmıştır. Bu derleme çalışmasının veri kaynakları, çeşitli makale, tez, kitap gibi basılı gereçlerdir. Çalışmanın hazırlanmasında özellikle son birkaç yıl içerisindeki yayınlardan yararlanılmıştır.

Bulgular

Kültürel miras somut ve somut olamayan öğeleriyle bir bütünlük oluşturmaktadır. Kültürel miras özelliği taşıyan Göbeklitepe somut olmayan özellikleri de içinde barındırmaktadır. Nitekim ilgili UNESCO sözleşmeleri çerçevesinde dünya miras listesinde yerini alan Göbeklitepe 10 adet seçim kriterlerinin i, ii, iii, iv ve vi. kriterlerini sağlamaktadır.

Harran ovasını görebilen yüksek bir tepede bulunması, T biçiminde dikili taşlardan oluşturulmuş daire biçimindeki yapısı, bu taşların üzerinde çok sayıda hayvan kabartmalarının olması, soyut simgelerin kullanılması ve zeminin Terrazzo Tabanlı bir düzlemde olması ve Labirent Biçimindeki C Tapınağı alanın temel özellikleri arasında sayılmaktadır (Kurt ve Göler, 2017).

Yerleşik düzene geçişte beslenme saiki ile değil dinin (inanç) bir itici güç olduğu görüşü buluntularla desteklenmektedir. Stonhenge ve Piramitlerden çok önce inşa edilmiş olan Göbeklitepe alanı 15 metre yükseklikte, 300 metre çapındadır. Toplamda 20'ye yakın daire biçiminde oluşturulmuş alanlar bulunmaktadır. İçerisinde neredeyse 6 metre yüksekliğinde 40 ton ağırlığında insanı betimlediği düşünülen onlarca T şeklinde sütunlardan mevcuttur. Sütunların üzerinde kabartma tarzında sembolik anlatımlar yer almaktadır. Yapılan değerlendirmeler alanı M.Ö 10,000 yıllarına tarihlendirmektedir. O günün insanların burada ibadet için toplandıkları öngörülmektedir. Göbeklitepe şimdiye kadar keşfedilen insanlığın en eski mekânsal ibadet alanıdır. Diğer bir anlatımla, insanlar Göbeklitepe'de ibadet maksadıyla toplanmışlardır.

Arkeolojik alanın ne amaçla yapıldığı hakkında farklı söylemler ortaya atılmıştır. Göbeklitepe'nin kutsal kitaplarda söz edilen Aden Bahçesi veya gökyüzü cisimlerini kolaylıkla izlemek için yüksek yerde inşa edilmiş bir yapı olduğu söylenmektedir.

Hatta buranın bir yerleşim yeri olmadığı bazı ritüellerin gerçekleştirilmesi amacıyla bir ayın ya da toplanma merkezi olduğu kanaati hakimdir (Özalp, 2016). Öyle ki tabanının sıvı geçirmeyen özellikte olması ve su kanallarının mevcudiyeti tanrılara kurban sunulduğunun bir işareti sayılabilir (Özalp, 2016). Schmidt (2007), Şamanizm'e ait ip uçlarından yola çıkarak, buranın ancak bir tapınma merkezi olabileceğini söylemiştir. Dini ritüellerin gerçekleştiğinin kanıtlanabileceği fakat Şaman töreni olduğunun kesin olarak bilinemeyeceğinden de söz etmiştir.

Göbeklitepe tapınağı bozulmadan bu günlere gelebilmiştir. Çünkü Göbeklitepe sakinleri kasten tapınaklarının üzerini kum, çakıl ve taşlarla doldurarak gizlemişlerdir. Belki tekrar geri dönmek üzere göç etmişlerdir. Kimi araştırmacılar bunun altında yatan nedenin alanı korunaklı biçimde gelecek kuşaklara devretme isteği olduğunu söylemişlerdir. Diğer bir görüşe göre, gök cisimlerini gözlemlemek maksadıyla inşa edildiğinden zamanla işlevsiz hale gelmiş ve terk edilmiştir. Aralarında Schmidt'in de olduğu başka bir görüşe göre, zamanın yerleşikleri Şaman inanışından kaynaklı Gök, Yer ve Yeraltı tanrılarına inanıyorlardı. Bu sebeple tanrılarına sayısız adaklar adanmışlardı ve ritüeller düzenlemişlerdi. Buna rağmen tabiat olaylarını öyle yorumladıkları için Gök Tanrısı öfkelenmişlerdi. Onun gazabından korunmak adına tapınaklarını toprağa gömmek suretiyle Yeraltı Tanrısına sığınmışlardır (Etili, 2016).

Avcı-toplayıcı olarak yaşamlarını idame ettiren, belirli bir inanca mensup ve tarımsal faaliyetleri olmayan ve meskûn hayata geçememiş insanların üstün evrensel nitelikli sembolik anlatıma sahip tapınaklar inşa etmiş olmaları, bilim adamlarını şaşırtmış olup, öteden beri yerleşik görüşleri alt üst etmiştir (Kurt ve Göler, 2017).

İnsanlığın ortak hafızası demek olan kültürel mirasın korunması UNESCO 1972 Genel Konferansında kabul edilen Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi sayesinde gerçekleştirilmektedir. Sözleşmeye istinaden Dünya Miras Listesi oluşturularak kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının sağlanması amaçlanmıştır. Buna ilaveten, Dünya Miras Komitesi oluşturulmuştur. Komite, Dünya Miras Sözleşmesinin uygulama rehberini yayınlamıştır. Bu çerçevede, DML'sine girebilmenin ölçütleri açıklanmıştır.

Ayrıca ölçütlerle birlikte tematik bağlantılarının da değerlendirme sürecinde etkili olduğu bilinmektedir. Tematik bağlantılar altı çeşit olup, yaratıcı yanıtlar, toplumun soyut ifadeleri, manevi yanıtlar, insan hareketleri, teknolojik gelişmeler ve doğal kaynakların kullanımından oluşmaktadır (Eraslan, 2020).

Bir kültürel miras alanının Üstün Evrensel Özelliğinin veya değerinin (ÜED) bulunması onu Dünya Miras Listesine kabulünün bir ön şartıdır. Kültürel mirasın anıtlar, yapı toplulukları ve sitlerden meydana geldiği sözleşmenin 1. maddesinde ifade edilmiştir. Buna göre, *"tarihi, estetik, etnolojik veya antropolojik açılardan üstün ya da istisnai evrensel değer taşıyan insan ürünü eserler ve arkeolojik alanlar"* siteler olarak tarif edilmektedir (Şakacı, 2015)

Üstün Evrensel Değer ifadesi uygulama rehberinin 49, 77 ve 78. paragraflarında açık bir şekilde izah edilmiştir. 49. paragrafta *"Ulusal sınırların ötesine taşan ve insanlar için müşterek önem taşıyan nadide veya benzersiz bir kültürel değerdir"* denilerek istisnai evrensel değer tanımı yapılmıştır (Şakacı, 2015).

Alanın ya da sitenin ÜED taşınması için Dünya Miras Komitesinin belirlediği on adet kriterlerden en az birini karşılaması (paragraf 77) ayrıca özgünlük ve bütünlüğünün var olması ile bir yönetim planının (paragraf 78) mevcut bulunması gerekmektedir (Eraslan, 2020; Şakacı, 2015). Bu bağlamda UNESCO tarafından belirlenmiş 10 çeşit ölçüt bulunmaktadır. Ölçütlerin 6 tanesi kültürel miras ile ilişkili olup, kalan ölçütler doğal miras alanlarında istenmektedir. Ölçütlerin kültürel mirasa ilişkin maddeleri (Akyol vd., 2019) sırasıyla aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- i. İnsanın yaratıcı dehasının üst düzeyde bir temsilcisi olması
- ii. Dünyanın bir kültür bölgesinde veya bir dönemde mimarlık veya teknoloji, anıtsal sanatlar, kent planlama veya peyzaj tasarımı alanlarında önemli gelişmelere ilişkin insani değer alışverişlerine tanıklık etmesi
- iii. Yaşayan veya yok olan bir kültür geleneğinin veya uygarlığın istisnai, ender rastlanan bir temsilcisi olması
- iv. İnsanlık tarihinin önemli bir aşamasını veya aşamalarını gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütünün veya peyzajın istisnai bir örneği olması
- v. Özellikle geri dönülmez bir değişimin etkisi altında hassaslaşmış olan çevre ile insan etkileşiminin veya bir kültürün/kültürlerin temsilcisi olan, geleneksel insan yerleşimi, arazi kullanımı veya deniz kullanımının istisnai bir örneği olması
- vi. İstisnai evrensel önem taşıyan sanatsal veya edebi eserler, inançlar, fikirler, yaşayan gelenekler ve olaylarla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olması

Dolayısıyla Göbeklitepe arkeolojik sit alanı olup, üstün istisnai değere haizdir, i, ii, iii, iv ve vi. ölçütleri karşılamaktadır. Buna göre, ilk olarak Göbeklitepe insanın yaratıcı dehasının bir şaheserini temsil etmektedir. Diğer bir anlatımla, kusursuz işçilik, yaratıcı bir tarzın zirvesi ve üstün düzeyde sanatsal öğelerden müteşekkildir (Resim 1).

Kaynak: <https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik>, Erişim Tarihi: 26.01.2021

İkinci olarak, belirli bir zaman dilimi ve kültürel alan içerisinde değişik toplumların birbirleriyle etkileşimin sonucu meydana getirildiğidir. Göbeklitepe buluntularının diğer alanlardaki Nevali Çöri, Karahan Tepe, Sefer Tepe vb. alanlardaki buluntularla örtüşmesi toplumlar arasında sıkı bir bağın olduğuna delalet eder. Dolayısıyla ikinci kriter bağlamında da üstün evrensel özelliğini sergilemektedir.

Üçüncü olarak, insanlık tarihinde önemli bir merhaleyi temsil eden mimarının müstesna bir temsili olmasıdır. Göbeklitepe sit alanı o günün insanları tarafından kasten üzeri örtülmüştür. Buna bağlı olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Diğer bir

değişle insanlar kendilerinin yaptığı tapınaklarını yine kendileri gömmüşlerdir. Kurdukları iş bölümü dizgesi yeni taş devri dönemine özgü olup, diğer çağlarda benzerine rast gelinmemiştir. Bu sebeple, yok olan bir kültürel geleneğin veya medeniyetin istisnai bir yapısıdır.

Değişik arkeolojik alanlardan farklı olarak daha önce karşılaşılmamış dini yapıların olduğu bulgulanmıştır. Elde edilen bulgular sonsuzluğu, bütünlüğü ve evreni simgeleyen daire biçimindedir. Kaya yüzeylerinde yaklaşık 20 adet daire sembolü bulunmaktadır.

Altıncı kriter bağlamında alanının karşıladığı özellikleri somut olmayan kültürel öğeler bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. VI. kriter kültürel miras alanının ihtiva ettiği fiziksel unsurlardan ziyade bunların taşıdığı mana ve değerlerle bir bütünlük arz etmektedir (Değirmenci ve Kaya, 2020).

Göbeklitepe her ne kadar sadece vi. kriter ile ilişkilendirilerek DML'sine alınmış değilse de bu kriterde içkin bulunan somut olmayan kültürel miras unsurları göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir. Buna göre, insanının o devirlerde dahi inanç eksenli bir yaşam tarzı olduğunu göstermektedir. Bir takım sembolik anlatımlarda bu inancın yansımaları görülmektedir.

Mezopotamya'da kimi hayvan rölyeflerinin tanrılara ait sembollerdir (Kurt ve Göler, 2017). Bu nevi kabartma resimlerinin genellikle vahşi ya da evcilleştirilmemiş hayvanlardan oluşması örneğin tilki, yılan, yaban domuzu, kuş, boğa ve örümcek vb. inanç ve düşünce alanında özel yerlerinin olduğu hakkında ip ucu vermektedir.

Göbeklitepe, Nevali Çöri, Gürcü Tepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve benzerlerinden elde edilen arkeolojik verilere göre taş devrinde yaşayan insanların ilkel topluluklar olmadığı son derece gelişmiş bir kültür değerlerine sahip olduğu söylenebilir (Özalp, 2016). Dolayısıyla onların çanak-çömlek yapma aşamasında olmadığı ve geçimlerini avcılıkla ve toplayıcılıkla temin ettikleri görüşü yanlışlanmıştır. Schmidt'e göre yukarıda sayılan tarih öncesine ait yapıların yerleşim yeri değildir. Bir kült, inanç veya tapınç, ayin merkezidir (Schmidt, 2007). Dolayısıyla Göbeklitepe ve diğerleri somut olmayan bir kültür üzerine inşa edilmişlerdir denilebilir.

Göbeklitepe'nin Neolitik döneme tarihlenen bir kült merkezi olduğu düşünülmektedir. İçerisinde bulunan taş kabartmalarda kurt kafaları, turna, leylek, tilki, yılan, akrep, sürüngenler, yaban domuzu, yabani koyun, kafası olmayan insan kabartmalar göze çarpmaktadır. Bu nevi hayvan türü rölyeflerin tanrıları sembolize ettiği bildirilmektedir (Özalp, 2016).

İnsanlığın aç kalma korkusu ve barınma ihtiyacı onların yerleşik yaşama geçişini etkileyen önemli etmenlerden sayılmaktadır. Arkeologların çoğunluğunun görüşü bu yönde olmasına rağmen inanç etmeninin göz ardı edildiği görülmektedir. Oysa Göbeklitepe buluntuları medeniyetin kökeni üzerindeki bu tür fikirleri boşa çıkartmaktadır. Göbeklitepe neolitik (yeni taş devri) döneme ait düz kireç taşı platodan yukarıya doğru yükselen bir höyüktür, bir göbeği andırıldığından dolayı Göbeklitepe olarak isimlendirilmiştir (Karaman ve Aylan, 2018).

Göbeklitepe'nin diğer neolitik yerleşmeler gibi sulak alanlarda, vadide ve ovada bulunmaması ve buluntuların ritüel gerçekleştirmek için düzenlenmesi buranın yerleşim yeri olamayacağı kutsal sayılan bir alan olduğunu kanıtlamaktadır. Yüksek

bir tepede ve yerleşim yerinden uzakta bulunması sebebiyle buranın diğer Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarında görülen tapınaklara benzerliğinden bahsedilebilir. Çevresi taş duvarlarla çevrili tapınakların varlığı kutsal sayılmayan unsurların girmesini engelleyici şekilde oluşturulmuştur. *“Göbeklitepe tapınakları genellikle sonsuzluğu, bütünlüğü ve evreni simgeleyen daire 18 formunda inşa edilmiştir ve tapınak alanındaki kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolü yer almaktadır”* (Kurt ve Göler, 2017).

VI. kriterin somut olmayan kültürel miras bağlamında Göbeklitepe'ye bakan yönünü inanç sistemi, yazılı anlatımlar yani semboller ve insanlık tarihi oluşturmaktadır (Değirmenci ve Kaya, 2020). Göbeklitepe arkeolojik alanından elde edilen bulgulardan çıkarılan sonuçlardan biri de Özalp (2016) belirttiği üzere inanç dünyasının insanlık tarihi kadar eski olduğudur.

Sonuç

Kültürel miras alanlarının korunması, gelecek kuşaklara bozulmadan aktarılması, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür (UNESCO) örgütü öncülüğünde dünya çapında gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu anlamda, 1971 kültürel miras varlıklarını koruma ve 2003 somut olmayan kültürel miras sözleşmeleri taraf devletler tarafından imza altına alınmıştır. Böylelikle UNESCO taraf devletlere yol gösterici rolünü üstlenmiş olmaktadır. Bunun üzerine Dünya Miras Komitesi öncülüğünde çeşitli kriterler göz önüne alınarak uluslar üstü niteliğe haiz olan DML hazırlanmıştır. Göbeklitepe 2018 yılında taşıdığı üstün nitelikleriyle listeye girebilmiştir.

Sözleşmeye göre kültürel miras anıtlar, yapı toplulukları ve alanlardan müteşekkildir. Göbeklitepe alan ya da site denilen üçüncü gruba dahil bir arkeolojik tapınak merkezidir. Göbeklitepe ve çevresini inşa edenlerin üstün teknolojik ve mühendislik bilgisine sahip oldukları ortaya koydukları eserlerden anlaşılmaktadır. Bu nevi yapıların sadece göçebe avcı toplayıcı topluluklar eliyle yapılması düşünülemez. Yüksek düzeyde uzmanlaşma ve iş bölümü gerektiren yapılar ve bunları inşa ederken lojistik destekten yoksun bulunmak akla aykırı düşmektedir. Bu sebeple, önce yerleşik hayata geçen insan toplulukları inançları doğrultusunda kendilerine tapınak kurmuşlardır. Fakat çok tanrılı bir dine mensup olduklarından önceki topluluklar gibi helak edilmişlerdir ya da olağanüstü tabiat olayları nedeniyle göç etmek durumunda kalmışlardır. Belki tanrıların hışmından korunmak için kendiliklerinden tapınaklarını gömmüşlerdir.

Türkiye'de birçok kültürel miras alanlarının VI. kriteri sağlayarak DML'sine girmiştir. Troya arkeolojik sit alanı, Cumalıkızık, Bergama ve Çok Katmanlı Kültürel Peyzajı, Efes, Aphrodisias, Mudurnu Tarihi Ahi Kenti bunlar arasında gösterilebilir. Her birinin VI. kriter açıklamasına göre taşıdığı değerler belirlenmiştir. Buna göre, Göbeklitepe vi. kriterin öngörüsüne göre, nadide ve üstün evrensel özelliğe sahip, inanç temelli inşa edilmiş ve sanatsal özellikleri içeren bir arkeolojik kültürel miras alanıdır şeklinde okunabilir.

Göbeklitepe kültür turizmi bağlamında olağan üstü çekiciliklere sahiptir. Son yıllarda milyonlarca kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Fakat ziyaretçiler üzerinde nasıl bir intiba bıraktığı gelecek araştırmalarda ortaya konabilir. Ziyaretçilerin deneyimleri ve

yaptıkları yorumlar değerlendirilerek ortaya konabilir. Bunun için TripAdvisor güvenli bir platform oluşturabilir. Ziyaretçilerin memnuniyetleri yeni seyyahları güdüleyebilir. Göbeklitepe alanında sunulan hizmetlerin kalitesi ölçülebilir. Eksiklikler tespit edilebilir. Bu sayede yapılacak çalışmalar hem yerel yöneticilere hem de merkezi otoriteye yol gösterici olabilir.

Göbeklitepe'yi ziyaret edenlere sadece görmeden ibaret olan tek boyutlu bir anlayış çerçevesinden uzaklaşarak yaratıcı turizm kapsamında deneyimlemeye ve soyut kültürel altyapısını öğrenmeye dayalı olması beklenir (Gülüm, 2015: 89). Ayrıca Göbeklitepe arkeolojik sit alanı hakkında doğru ya da yanlış olabilecek muhtelif iddialar ve yorumlar sürekli dillendirilmektedir. Bununla beraber, belki asıl kazı ilerledikçe ve yeni buluntular keşfedildikçe gerçek değeri gün yüzüne çıkacaktır. Burada belirtilmesi gereken husus, Göbeklitepe hakkında birçok bilinmezlikle karşı karşıya olduğumuz gerçeğidir.

Kaynaklar

- Akpınar, E. (2007). Türkiye'nin Dünya Mirası Listesi'ndeki Yeri ve Yeni Bir Aday Önerisi. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(1), 81-106.
- Akyol, G., Çon, S. ve Polat, Z. (2019). Türkiye'nin Dünya Miras Alanları (The World Heritage Areas of Turkey). *Journal of Travel and Tourism Research*, 14, 39-68. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttr/issue/57880/829547>
- Akyıldız, N.A. ve Olgun, T. N. (2020). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Anadolu'da Tarihi Yerleşimlerin Korunması ve Sürdürülebilirliği Bağlamında Değerlendirilmesi" *Millî Folklor*, 128, 234-243.
- Aşlıoğlu, F. ve Memlük, Y. (2010). Frig Vadisi Kültür Mirası Alanlarının Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 2(2), 185-197.
- Bengisu, E. (2020). Human History and Göbeklitepe. *International Journal of Social, Political and Economic Research*, 7(1), 1-10.
- Basat, M. E. (2013). Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Birlikte Koruyabilmek. *Millî Folklor*, 25(100), 61-71.
- Çağlar, Z. ve Doğan, M. (2018). Unesco Dünya Miras Listelerinin Turizm Arzına Etkisi: Diyarbakır Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 455-471.
- Değirmenci, T. ve Kaya Köşklük, N. (2020). Somut ve Somut Olmayan Değerler ve Bir yerin Miras Niteliğine Katkısı: UNESCO Dünya Miras Alan Örnekleri. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(Kış), 20-34.
- Eraslan, S. (2020a). UNESCO Dünya Miras Alanlarının Kriter Seçimleri ve Tematik Bağlantıları Üzerine Bir Analiz: Türkiye Örneği. *Journal of Awareness*, 5(3), 309-324.
- Eraslan, S. (2020b). Dünya Miras Alanlarında Özgünlük ve Bütünlük Üzerine Bir Değerlendirme: Göbeklitepe Arkeolojik Alanı ve Alanya Tarihi Kenti Örnekleri, *Sanat Dergisi*, 36, 51-62.
- Eryazıcıoğlu, E. ve Cengiz, H. (2018). İnsan Hakları Odaklı Bir Kültürel Miras Sistemi İçin Değerlendirme Modeli. *MEGARON / Yıldız Technical University, Faculty of Architecture E-Journal*, 13(4), 636-650.
- Gülüm, E. (2015). Yaratıcı Turizm- Halk Kültürü İlişkisi ve Yerelin Popülerleşmesi. *Millî Folklor*, 27(105), 87-98.

- Kara, G. (2017). Kültürel Mirasın Turizm Amaçlı Kullanılmasında Turist Taleplerinin Belirlenmesi: Safranbolu Örneği. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 40-50.
- Karaman, A. ve Aylan, E. (2018). Türkiye'nin UNESCO Değerleri ve Turizm Potansiyeli. İçinde A. Karaman, A. Ateş ve K. Sayın (Eds.), *Göbeklitepe UNESCO listesinde Somut Kültürel Miras* (ss. 216-231), Eğitim Kitapevi
- Karapınar, E. ve Barakazı, M. (2017). Kültürel Miras Turizminin Sürdürülebilir Turizm Açısından Değerlendirilmesi: Göbeklitepe Ören Yeri. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 5-18.
- Kurt, A.O. ve Göler, M.E. (2017). Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(2), 1107-1138.
- Özdöl, S. (2011). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(1), 173-199.
- Oğuz, Ö. (2007). Folklor ve Kültürel Mekân. *Milli Folklor*, 19(76), 30-32.
- Oktay, G. G. ve Binan, D. (2017). Bir Kültürel Miras Alanı Olarak Karaköy-Tophane Bölgesi'nin Sahip Olduğu Değerlerin İrdelenmesi. *Tasarım-Kuram*, 23, 15-38.
- Özalp, H. (2016). İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler? *Bilimname*, 1, 59-74.
- Saral, E. ve Tuna, S. (2020). Türkiye'de Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi Bağlamında Hazırlanan Envanter Çalışmalarına Genel Bir Bakış. *Turkish Studies*, 15(7), 3087-3106.
- Schmidt, K. (2007). Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Şakacı, B. K. (2015). Doğal ve Kültürel Mirasın Hayati Sorunu: İstisnai Evrensel Değer (UNESCO Dünya Mirası Listesi). *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 455-472.
- Şahin, S. Z. (2013). Ankara Kentinin UNESCO Dünya Miras Alanı Adaylığı için Bir Öneri ve Eylem Planı. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 36-50.
- Ross, D., Saxena, G., Correia, F. & Deutz, P. (2017). Archaeological tourism: A creative approach. *Annals of Tourism Research*, 67, 37-47.
- Ünal, A. (2020a). Turistlerin destinasyon seçimlerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesine yönelik bir araştırma: Göbeklitepe örneği. *Journal of Tourism Theory and Research*, 6(2), 130-139.
- Ünal, A. (2020b). Destinasyonda Yaşayan Yerel Halkın Turistler Hakkındaki Algılarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma Göbeklitepe Örneği. *Journal of Yasar University*, 15(59), 560-569.
- Verit, A. & Verit, F. F. (2020). The phallus of the greatest archeological finding of the new millenia: an untold story of Gobeklitepe dated back 12 milleniums. *International Journal of Impotence Research*, <https://doi.org/10.1038/s41443-020-0300-2>
- Yerden, N. (2020). Marka İmajı: Göbeklitepe ile Stonehenge Arkeoloji Alanlarının Marka İmajı Açısından Betimsel Analizi. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 3(4), 292-310.